

Tvätten klappas och sköljs av Agda och Ebba vid Hvilan i Hjorted, 1935.

Foto: Karl Ludvig Berner, Kalmar läns museum

Bryggghus i Binga vid Ljungbyån, Kalmar län. Här finns tvättbryggan kvar. Foto: Coco Dederling

Nyrenoverad tvättstuga i Åkarp i Lillån, Kalmar län. Foto: Coco Dederling

Tvätt och byk

Idag är det lätt att ta tillgången på vatten för att tvätta för given, men tidigare generationer har slitit hårt med att få tvätten ren. Att placera byggnader för tvätt nära sjöar och åar har underlättat det tunga arbetet. Idag finns inte så många tvättstugor, bryggghus, klapphus eller torklador bevarade, åtminstone inte för sin ursprungliga funktion. Kunskapen om husen och hur man tvättade förr, en del av vårt vardagliga kulturarv, riskerar därför att försvinna.

Tvätta eller byka för hundra år sedan

Att tvätta var förr ett mycket mödosamt arbete och man tvättade därför inte så ofta. Det resulterade i att den smutsiga tvätten i regel sparades till två stortvättar om året, en på hösten och en på våren. Den kunde ske på olika sätt men i regel skulle tvätten sorteras och blötläggas flera dagar i förväg. Att utföra sysslan vid vatten var naturligtvis

det mest praktiska och om det var möjligt placerades därför tvättstugorna intill ett vattendrag eller en sjö för att undvika onödigt bärande. Särskilt sköljning och klappning av tvätt gjordes med fördel i anslutning till vatten, vid stranden, från en brygga eller i en isvak.

Det fanns två olika sätt att ta hand om stortvätten, antingen

kunde tvätten ösas eller kokas. Vid ösning hälldes vatten över tvätten i många omgångar tills den var ren. Björkaska användes för tillverkning av såpa och lut och den kunde samlas in från gårdens eldstäder. Efter blötläggning gnugades tvätten för hand med såpa mot en räfflad tvättbräda. Tvätten skulle sedan packas i kar. En säck med björkaska låg underst och karet fylldes med kallt vatten som rann genom tvätten och asksäcken. Då lakades ämnen ur askan och luten man fick gjorde tvätten ren. Samma vatten användes gång på gång och det värmdes mellan varje ösning så att luten blev allt starkare. Upp till 50 gånger kunde tvätten ösas innan den blev ren. Den fick sedan vila i karet över natten för att bli vit och fin. Kokning av tvätten undveks för att skona det ömtåliga

▲ Tvätt vid Sjötorpssjön i Skultorp utanför Skövde. Här visar kvinnorna olika arbetsuppgifter i samband med tvätt. Huset finns fortfarande kvar.

Foto: K. F. Andersson, 1920-talet, Västergötlands museum

linnet, men efterhand som bomullsvärorna blev vanligare började tvätten kokas. När hela processen var klar skulle tvätten sköljas, klappas, vridas och hängas på tork, antingen inomhus eller utomhus. I slutet av 1800-talet blev de industriellt framställda tvättmedlen allt vanligare och underlättade tvättprocessen.

Brygghus, klapphus och torklador

För att underlätta tvättprocessen har särskilda anläggningar byggts, som *tvätt-* och *klappbryggor*, *torkställningar* och *husen* som man tvättade i. Dessa hus kallades vanligen för *brygghus*, *tvättstuga* eller *bykhus*. Ett brygghus var ursprungligen ett hus för ölbrygging men begreppet har alltmer kommit att avse tvättstugor. I brygghuset värmdes tvättvatten som också kunde komma till användning i samband med slakt. Många brygghus kombinerades även med bakugn och ibland kunde de också användas för mejerihantering. Brygghus fanns allmänt i gårdar på landsbygden men även i städerna. Ibland fanns särskilda *torklador* för torkning av den blöta tvätten.

I städerna kunde det finnas särskilda och allmänna *klapphus* dit kvinnorna gick för att skölja och klappa sin tvätt. För ungefär hundra år sedan verkar det ha funnits klapphus i flera städer och större samhällen. I Kalmar återfinns ett av dem, och byggnaden är idag förklarad som byggnadsminne. På landsbygden har det på vissa platser funnits tidiga familjedrivna *tvätterier* vid småbruk och torp.

Byggnaderna för tvätt skiljer sig åt till form, material och utförande. De ligger ofta intill eller i närheten av vatten. Tvättstugorna, som vanligen hade en eldstad, kan vara små och enkla i sitt utförande eller större och mer påkostade, beroende på i vilken miljö och omgivning de ligger i. Husen kan vara friliggande eller sammanbyggda, kanske med en ekonomibyggnad. Eldstaden var vanligen i form av en murad spis, med en stor kokkittel eller järngryta för uppvärmning av vatten och andra kärl för själva bykningen. En del kärl var försedda med kran för att tömma vattnet och i golvet kunde det finnas rännor som ledde bort det. Det fanns också tvättstugor med torkvind.

Även om husen är borta så kan det finnas rester eller *lämningar* efter tvättverksamhet. Det kan finnas husgrunder eller bryggor. En ensam och till synes omotiverad trappa invid vattnet kan vara spår efter tvätt när själva klappbryggan sedan länge har försvunnit.

▲ De fyra tvättbryggorna ägdes av Ellen Berghult, Tilda Karlsson och Ida Gustavsson. Stortvätt vid Konungarydsbron i Ljungby, 1905. Foto: Kalmar läns museums fotoarkiv

En kvinnosyssla

Tvätt och byk var ett utpräglat kvinnodominerat arbete. Kvinnor har tvättat i egenskap av husmödrar, som tjänstefolk i välbärgade hem och som professionella tvätterskor. Men att tvätta var vanligen ett kollektivt arbete där kvinnorna hjälptes åt. Ofta gick man samman vid storbyken och tog hjälp av döttrar, pigor och grannar. På storgårdar och herrgårdar anlätades extra hjälp som kunde bestå av torpare och backstugusittare. Det förekom också att familjer på landsbygden hade en egen liten tvätterirörelse för att dryga ut inkomsten. I städerna var det vanligare att tvätten skickades till tvätterier, inte bara av de välbärgade utan det förekom även bland de som hade det mindre gott ställt. De flesta skötte dock sin tvätt själv.

Att vara professionell tvätterska var faktiskt ett av de tidigaste serviceyrkena. Det var ett tungt arbete och det fanns få hjälpmedel,

därför tog det lång tid att få tvätten ren, men den kvinnliga arbetskraften var billig och ett sätt att försörja sig på.

Idag tar vi tillgången på vatten för given. Tidigare generationer har slitit hårt med att bära vatten, ett av de tyngsta momenten i tvättprocessen. Ett ämbar kunde väga 60 kilo. De tidiga tvättmaskinerna var man själv tvungen att manuellt fylla på med vatten, så ända fram till mitten av 1900-talet fick man bära vatten. I de tidiga maskinerna skulle vattnet också värmas separat. Den första tvättmaskinen uppfanns redan på 1700-talet och bestod av en handvevad träbehållare. I början av 1900-talet kom de första eldrivna maskinerna men utvecklingen gick långsamt.

Under 1920- och 30-talen blev tvätten en politisk fråga i vårt land. I den allmänna diskussionen om förbättrade bostadsförhållanden var kvinnornas arbete i hemmet en viktig fråga och husmödrarnas arbete skulle till exempel underlättas genom andelstvättstugor med tvättmaskiner. Det var först på 1950- och 60-talen som de flesta hushåll i Sverige fick tillgång till moderna tvättmaskiner. ■

▲ Klapphus i Kalmar, från början på 1900-talet, numera byggnadsminne. Här kunde tvätten sköljas och klappas i skydd för väder och vind. Foto: Richard Edlund

ATT VÅRDA OCH BEVARA

Kunskapen om hur och var vi tvättade, vilka byggnader och andra anläggningar som användes eller som finns bevarade är idag är bristfällig. En del hus finns kvar men har ibland byggts om till bastur eller små bostadshus. Många används inte och om de är kvar är de vanligen i dåligt skick. Har du en tvättstuga? Bevara och vårda den. Ta hand om och spara klapprän, järngrytor, bykkärl och annat som användes vid tvätten.

Dokumentera historisk kunskap om hur man tvättade. Samla in, dokumentera och bevara kunskapen om hur det gick till när man tvättade, lakade, sköljde, torkade och allt annat.

Ta hand om husen, bryggor och redskapen

Läckande tak. Taken skyddar konstruktionen från väta så se till att de är täta. Lagg om tegeltaken eller, om kostnaden är för hög, använd ett enklare takmaterial om det innebär att tvättstugan bevaras för framtiden. Håll taket rent från nedfallet skräp. Löv och barr på taket minskar livslängden.

Bottenbjälklag och träväggars nederkant måste skyddas från väta. Marken kring gamla hus har ofta höjts genom avlagringar. Återställ den ursprungliga markhöjden och se till att marken sluttar från tvättstugan för att undvika fuktskador. Laga skadade delar av den bärande konstruktionen. Bottensyllen i ett bräddhus, eller de nedre stockvarven i ett timmerhus, kan till exempel behöva bytas.

Underhåll och laga tvätt- och klappbryggor. Använd i första hand samma material som de är byggda av vid reparationer.

Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet. Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och anläggningar. Undvik att byta ut mer än nödvändigt vid reparation av skador och laga med samma teknik och material som det ursprungliga. Försök att laga en skada så fort den upptäcks, det är oftast både enklast och billigast.

Röjning vid hus och lämningar. Träd och buskar invid tvättstugan kan med fördel tas bort. Vid behov kan lämningarna som murar och grunder göras mer synliga genom röjning och gallring.

Text: Anna Rodin

Redaktör: Kristofer Sjöo och Ann-Katrin Larsson

Layout: Amelie Wintzell Enedahl

Länsstyrelserna

Vårda vattendragens
KULTURARV

Under perioden 2013–2015 driver länsstyrelserna i Blekinge, Gotland, Halland, Jönköping, Kalmar, Kronoberg, Västra Götaland, Skåne och Östergötland projektet Vårda vattendragens kulturarv som syftar till att ge information om kulturarvet vid vatten och stimulera till vård- och bevarandeinsatser. Läs mer om kulturarv vid vatten och ta del av vårt informationsmaterial på www.vardavattendragen.se